

Sociální typ a mnohvrstevnost jeho prostředí

KAREL RYCHTAŘÍK

V sociologickém poznání musíme věnovat pozornost nejen studiu struktury sociálních vztahů a funkcí, které člověk plní v různých organizacích a sociálních skupinách, ale i otázkám, jež můžeme pracovníčně označit jako problematiku osobnostních aspektů.

Říkáme-li, že sociologie je věda o člověku, máme na mysli, že produkuje poznatky, jež mají být využity k rozvíjení osobnosti v totalitě její biologické a sociální podstaty. Chápeme-li sociologii jako nejobecnější speciální vědu o společnosti, pak osobnostní problematika vstupuje v podstatě do všech témat sociologického poznání.

Člověk by měl být vlastně ústřední osou, centrálním problémem vědy vůbec, všech rovin její obecnosti, a to i u exaktních a technických věd. Proto také základním předpokladem, výchozím místem společenskovední analýzy jsou „skutečná individua, jejich činnosti a materiální podmínky jejich života, které tu byly už před nimi, i ty, které tato individua sama vytvořila vlastní činností. Tyto předpoklady je možno zjistit čistě empiricky“ [Marx—Engels 1962, 3 : 34].

Dějiny společnosti jsou dějinami těchto empiricky zjistitelných „skutečných individuí a materiálních podmínek jejich života“. Představují základní atribut každého společenského systému, v němž se člověk v důsledku sociálního působení stává společenskou bytostí. Proto i naše následující úvaha se bude odvíjet z faktu, že konkrétní člověk, který může organizovat a realizovat své potřeby a zájmy jen ve společnosti druhých lidí, je základním komponentem každého společenského organismu.

V šesté ze svých geniálních tezí o Feurbachovi K. Marx konstatuje, že „lidská podstata není nějaké abstraktum vlastní jednotlivému individuu. Ve skutečnosti je to souhrn společenských vztahů“ [Marx—Engels 1962, 3 : 18]. Při jiné příležitosti vysvětluje, že podstatou člověka jako společenské bytosti „...nejsou její vousy, její krev, její abstraktní fyzis, nýbrž její sociální kvalita“ [Marx—Engels 1958, 1 : 246].

Definice lidské podstaty jako souhrnu společenských vztahů nijak nevyklučuje bohatost a rozmanitost osobnosti, ale naopak ji předpokládá. Tam, kde je sociální zbaveno podstatných lidských rysů a dimenzí, ztrácí jakýkoli smysl. Přestává být formou lidské existence, lidského pohybu a de facto přestává být sociálním.

„Sociální vyrůstá z osobnostního, z lidského, obohacuje se jím a slouží mu, nebo přesněji, sociální je ve všech případech generalizací historicky určitého lidského, očištěného od individuálně osobního, přísně vlastního, speciálně antropologického, lokalizovaného určitým způsobem v čase a prostoru“ [Tren-dafilov 1980 : 16].

Jakkoli je charakteristika člověka jako sociální substance základním článkem společenských vztahů, nelze zapomínat, že člověk v sobě spojuje sociální

a biologické. V jejich charakteristicky rozporném vztahu vládne vždy určité napětí. Člověk zůstává člověkem nejen díky spojení sociálního a biologického, ale i navzdory tomuto spojení. Historie lidské společnosti v každé etapě svého vývoje svým způsobem vždy v sobě odráží tento rozporný stav člověka. Je procesem, v němž sebepoznání není asketickým popřením sebe sama, ale vítězstvím sociálního nad biologickým, vítězstvím schopnosti ovládnout a podřídit rozum tužby, vášně a instinkty determinované biologickou přirozeností.

Abstraktní humanismus, jenž přehlíží specifika a konkréta daných historických skutečností, nevidí složitosti a dialektické rozpornosti biologického a sociálního v člověku. Proto nemůže správně určit takové druhy procesů, jakými jsou pokrok a zpátečnictví, revoluce — kontrarevoluce, evoluce — revoluce, možnost — skutečnost atd. V koncepcích abstraktního humanismu lze do společenskovědního poznání vpašovat i názory nejreakčnější — například hodnocení likvidace soukromého vlastnictví výrobních prostředků jako neodůvodněného násilí, negace svobody a potlačování osobnosti. Naše sociologická zkoumání věnovaná problematice osobnostních aspektů uvažují historicky determinovaného člověka v jeho dialektických rozpornostech a konkrétních charakteristikách určených v čase a prostoru, a to především ekonomickými podmínkami života společnosti. Naše sociologická zkoumání jsou nástrojem proletářského humanismu, humanismu revolučních činů, který nahradil kult abstraktního člověka vědou o skutečných lidech a jejich historickém vývoji.

Zájem o problematiku osobnosti historicky vznikl jako důsledek neshody přirozených individuálních vlastností člověka a podmínek jeho sociálního života. Tato problematika se stávala aktuální zejména v mezních, krizových obdobích života společnosti, kdy jedinec musel hledat odpovědi na otázky, před nimiž buržoazní ideologie byla vždy bezmocná.

Dnes, v podmínkách zápasu dvou třídně protikladných systémů, jsou rozdílné přístupy k této problematice vyhoceny zvláště ostře.

My, marxisté, vycházíme ze skutečnosti, že podstatou společensko-ekonomické formace socialismu a sociálních zápasů za revoluční přeměnu světa je taková reflexe, v níž se v hranicích vykonaného přibližuje ideální a reálné „Já“ a nutí člověka jít kupředu a vzhůru.

V této souvislosti dnes například sovětští filozofové a sociologové na základě poznání reálného, konkrétního společensko-historického subjektu přistupují k typologii osobnosti.

Problém sociálního typu osobnosti patří k **teoretickým** otázkám, jež jsou s nemalou naléhavostí nastolovány v mnoha **speciálních vědních disciplínách**: v psychologii, právní vědě a jinde. Typologie osobnosti umožňuje pochopit mechanismy fungování životní činnosti, osobnostní orientace a vede k hledání a nacházení cest k řešení sociálních rozporů.

Empirická pozitivistická sociologie uznává za **jedinou realitu** neopakovanou individualitu osobnosti a sociální typ je pro ni čímsi **absolutně relativním**. libovůlí sociologa, „kontrolovaným typem“ vhodným výlučně k logické analýze empirických údajů.

Nechceme na tomto místě provádět popis či kritickou analýzu mnoha pokusů o typologizaci sociálního chování, které ve své době vypracoval například M. Weber, R. Merton a jiní autoři. Jde zpravidla o „ideální typ“, stanovený víceméně spekulativním způsobem, jenž má pragmaticky demonstrovat **výjimečnost některých jevů a skutečností a má být orientačním bodem** ve složité spleti sociálních vztahů. (1) Například Merton vyčleňuje 5 logicky možných

---

(1) K těmto otázkám viz například L. M. Sobotka, heslo „typ a typologie v sociologii“ [Malý sociologický slovník 1970: 515–517].

alternativ a způsobů adaptace individuů ve vztahu k cílům a prostředkům buržoazní společnosti. Charakterizuje typologickou strukturu této společnosti nezávisle na její třídě. To je však obecným rysem postupů buržoazní sociologie vůbec.

Proto aplikace těchto přístupů je pro nás nepřijatelná. Tím však vůbec nevrháme, že Weberovy a zejména Mertonovy úvahy nejsou podnětné a v mnohém inspirující. Jsou pro nás zajímavým a nezřídka i cenným studijním materiálem.

V marxisticko-leninské sociologii *usilujeme o poznání a vyčlenění typického, sociálně podmíněného komplexu trvalých znaků, kterými se osobnost stává určitým, sociálně historickým subjektem*. Za sociálně typické v osobnosti považujeme to, co je společné, obecné, co umožňuje určit a nalézt opakovatelné, co je poměrně stálé, historicky určité, co je projevem existence objektivních typických sociálních kvalit a co můžeme charakterizovat jako konkretizaci historicky podmíněných znaků osobnosti ve všech podobách její sociální činnosti. Typ tedy vždycky představuje něco podstatného, korelujícího s tím, co je společné, typické pro určitou skupinu lidí. Typ však není jen určitou korelací typických dispozic.

Marxistické názory vycházejí z dialekticky rozporného spojení toho, co je společné (včetně toho, co je zvláštní) s tím, co je individuální, nezbytné i náhodné [Lebeděv 1977 : 3—33]. Ve všech předmětech a jevech nacházíme jedinečné i obecné v jednotě a vzájemném působení. Dialektická jednota obou těchto protikladů vystupuje pomocí kategorie zvláštního.

Specifickým výrazem této dialektické jednoty a rozpornosti je jednota a rozpornost sociálních a individuálních složek osobnosti, která disponuje velkým množstvím individuálních projevů. Ty nezřídka ve svých jevových formách (projevech) překrývají svou hloubkou sociální podstatu. I tady platí, že za jevovou bezprostředností osobnosti je skryta její obecnost, její určující sociálnost. „... jednotlivé výjimky ze skupinových a třídních typů tu ovšem jsou a vždycky budou. Avšak sociální typy zůstávají“ [Lenin 1954, 27 : 271].

Odmitáme postupy spokojující se s empirickým popisem skutečnosti, stejně **jako spekulace akademických teoretiků, kteří, aniž by to vyhlášovali jako svůj program, nepřipouštějí „riziko“ zabývat se sepětím příčiny a účinků, protože to může být „příliš destruktivní vůči dané praxi“**. Proto je snadnější omezit se na „empirický obtisk“ daného stavu nebo se orientovat na teoretické konstrukce, jež de facto dedukují příčinnost jako produkt myšlení lidí, a nikoli faktů vnějšího světa.

Příčinnost v marxisticko-leninské sociologii charakterizujeme pomocí nejrůznějších strukturně funkčních a kauzálně historických závislostí, v nichž odhalujeme jejich rozmanitost a potvrzujeme dialektickomaterialistické pojetí příčinnosti. Vychází nejen z poznání objektivní reality, ale jí musí být i podřízena. Je vždy nutně spjata s účinkem. To vůbec neznamena, že všechny jevy a skutečnosti sociálního života se nám podaří ihned, bezesbytku a přesně specifikovat z hlediska jejich příčin. Vždyť ne každá příčina má za následek jediný účinek. A opačně. Ne každý účinek byl vyvolán jednou příčinou. Zpravidla se setkáváme s komplexem příčin a účinků. Úlohou sociologického poznání je *nalézt, odhalit, ukázat na podstatné a nepodstatné, důležité, méně důležité a nedůležité příčinné vazby vznikající ve světě sociálních vztahů, vysvětlit proč, v jaké situaci vznikají, jak se vyvíjejí a působí*. O co složitější a náročnější je to úkol, o to je z hlediska potřeb socialistické společnosti významnější a aktuálnější.

Právě v této souvislosti můžeme formulovat cíl sociologického poznání: *nalézt, odhalit a ukázat za vším individuálním, jevícím se, demonstrovaným,*

deklarovaným a někdy i dobře předváděným to, co je typické, příčinně sociální, co je podstatou projevované skutečnosti.

Příčinné, typické, podstatné nespočívá v libovolných dispozicích a vlastnostech jednotlivých osob. Je obsaženo v takových rysech osobnosti, které jsou podmíněny její objektivní úlohou ve společnosti, jejím reálným místem v systému společenských vztahů.

Dialektickomaterialistické přístupy využívají pojmů typ a typologie velmi bohatě. Aníž bychom chtěli provádět podrobnou analýzu, nelze přehlédnout jejich významnou frekvenci zejména v díle V. I. Lenina, pro nějž byl pojem typologie vždy daleko širší, významnější a hlouběji odrážející podstatu jevu než například pojem klasifikace. Lenin v této souvislosti ukazoval, že za sloupcem čísel nemohou být opomíjeny typy, sociálně ekonomické typologie daného **hospodářství apod.** [Lenin 1956, 25 : 24].

Lenin hovoří o sociálním typu osobnosti zejména v souvislosti se sociální polarizací osobností žijících v antagonistické společnosti. Proto například připomíná, jak ohromný dějinný význam má „procitnutí člověka „v dřiči““. Pro toto „procitnutí“ jsou „oprávněné všechny oběti“ [Lenin 1951, 1 : 402].

Lenin analyzuje podstatu sociální determinovanosti, vzájemné vztahy osobnosti a sociálního prostředí, specifčnosti působení jednotlivých dispozic na utváření obecně historických a třídních rysů i vlastností osobnosti. (2)

Při charakteristice určitého sociálního typu analyzuje zejména obecné rysy, jež jsou vlastní představitelům dané sociální skupiny nebo třídy, sleduje sociální vlastnosti osobnosti, které nevyhnutelně vyplývají z postavení příslušníka určité třídy, všímá si nejen skutečnosti, jež můžeme označit jako typické a stabilní, ale i těch, které se v dynamice sociálního pohybu modifikují či mizí. „Můžeme říci, že v Leninových pracích je sociální typ zkoumán jako jednota stálosti a proměnlivosti“ [Kornejev 1970 : 78].

Stejně jako není možno v konečném čase dovršit absolutní pravdu, nelze ani žádnou modelovou typologií postihnout všechny aspekty objektivní reality. Snažíme se poznat podstatné a obecné, ale současně abstrahujeme od celé řady jevů z daného hlediska druhořadých a podružných.

Každá typologie je vždycky spojena s určitou etapou procesu poznání, a proto je jistou relativní pravdou o skutečnosti. Jen metafyzik si může klást podmínku stálosti a neměnnosti.

Lenin používá pojmu sociální typ osobnosti jako souhrnného termínu. Když charakterizuje zbabělost a licoměrnost buržoazie říká, že: „jde tu právě o sociální typ, a nikoli o vlastnosti jednotlivců“ [Lenin 1955, 29 : 536].

V Leninově díle se například setkáváme s břitkou charakteristikou osobnosti oportunisty jako nositele a mluvčího oportunistických teorií a ideálů. V nejzávažnějších rysech této osobnosti Lenin nacházel neurčitost, rozplizlost, nepostižitelnost, vyhýbání se přesné a definitivní formulaci otázky, snahu shodnout se s jednou i s druhou stranou, převádět svůj nesouhlas na drobné pochybnosti, bezvýznamnosti a nevinná přání. Při charakteristice osobnosti oportunisty Lenin odsuzoval pravicový i levicový oportunismus. Oba odrážejí nálady maloburžoazních vrstev a brzdí rozvoj revolučního procesu.

S velkou láskou líčil V. I. Lenin sociální typ revolucionářů, bojovníků za lepší a spravedlivější svět, nositelů skutečného rozvoje osobnosti. Dobře jsou známy jeho charakteristiky I. V. Babuškina, J. M. Sverdlova, M. I. Kalinina.

---

(2) K této problematice viz například Leninův konspekt Marxovy a Engelsovy *Svaté rodiny* [Lenin 1960, 38: 22–27] nebo Hegelovy knihy *Přednášky o filozofii dějin* [Lenin 1960, 38: 311–313].

Právě tady připomíná, že „... silní jsou pouze ti bojovníci, kteří si uvědomují reálné zájmy určitých tříd“ [Lenin 1952, 2 : 327].

Při studiu těchto prací si uvědomujeme, že dodnes zůstává aktuální Leninův metodologický přístup, který odmítá spekulativní, subjektivistické úvahy o „lidech vůbec“. *Vyžaduje nepřehlížet a poznávat konkrétně historickou realitu, zkoumat celý soubor sociálně politických a duchovních podmínek a faktorů, podmíněných ekonomickými vztahy, které formují duchovní strukturu společnosti.* Bez respektování těchto od společenského bytí odvozených jevů nelze pochopit osobnost a její duchovní svět, stav a stupeň procesů přetržitosti a nepřetržitosti jejího historického vývoje.

Leninovy přístupy, jež zkoumají sociální typ osobnosti jako jednotu konkrétně historického a obecně historického, umožňují, abychom dnes v marxisticko-leninské sociologii přistoupili k pokusům o konstrukci takových sociálních typů, jež jsou nositeli některých podstatných sociálních vlastností jevů a procesů. Usilujeme o typologizaci ve smyslu „... hledání stálých spojení vlastností sociálních objektů (nebo jevů) v systému proměnných, které se k tomuto objektu (jevu) vztahují“ [Příručka 1980 : 560].

V *Příručce pro sociology*, která je dnes asi nejkvalifikovanější učebnicí analyzující základní sociologické pojmy a metodologické principy, definují největší sociologové empirickou a teoretickou typologii. Těžko lze však souhlasit s tím, že empirická typologie je typologií, která nemá konkrétní teoretickou podobu. Při jiné příležitosti jsme se pokusili ukázat, čím a proč se každé empirické stává teoretickým [například Rychtařík 1978].

Teoretická typologie provádí a priori členění pozorovaných jevů, vydělení stálých seskupení na základě určitých teoretických koncepcí. Jako klasický příklad teoretické typologie v podmínkách antagonistických formací bývá uváděna leninská definice tříd. Leninova metodologie vyčlenění třídotvorných znaků kapitalistické společnosti je postavena na pěti kritériích: a) místo lidí v historicky určitém systému společenské výroby, b) jejich vztah k výrobním prostředkům, c) jejich úloha ve společenské organizaci práce, d) způsob nabývání podílu na společenském bohatství, e) velikost bohatství, jímž disponují [Lenin 1955, 29 : 415].

Leninův přístup vychází z nedokončené padesáté druhé kapitoly Marxova Kapitálu [Marx 1956 : 432—433] a *je vlastně ekonomickým vymezením třídy.*

Lenin však nejednou ukazuje, že příslušníci třídy ve své životní praxi nutně překračují hranice svých základních, určujících ekonomických charakteristik. Nejde totiž jen a výlučně o objektivními ekonomickými vztahy předurčené postavení, ale také o vztah osobnosti, malé a velké sociální skupiny, třídy *ke svému postavení.* Právě v této souvislosti staví Lenin problematiku sociálních typů do závislosti na životní orientaci člověka: „Otrok, který si uvědomuje své postavení a bojuje proti němu, je revolucionářem. Otrok, který si není vědom svého otroctví a bídne tráví mlčenlivý, neuvědomělý a němý otrocký život, je prostě otrokem. Otroci, jemuž se sbíhají sliny, když velebí pŕvaby otrockého života, a jenž je dojat dobrotivým hodným pánem, je pochopem, chámem“ [Lenin 1956, 13 : 47].

Stejně sociálně ekonomické postavení je tu základem tří různých životních orientací, tří různých sociálních typů lidí.

Nám tento Leninův přístup připomíná nejméně dvě skutečnosti: Třídní příslušnost je hlavní základna, na níž se utvářejí sociální typy osobnosti v třídní společnosti. Třídní příslušnost však není žádné automatikum, které by „se vším všudy“ určovalo chování a jednání, potřeby, zájmy a životní orientace individua.

Mnohem aktuálnější a také komplikovanější je však druhá skutečnost. Bez-

prostřední metodologické východisko ekonomického vymezení dělnické třídy musí být pro potřeby empirického zkoumání doplněno o další sociálně politická, ideová, duchovně morální a jiná hlediska. Oním aktuálním, komplikovaným a diskusním se stává především otázka, do jaké míry je za socialismu správné a oprávněné vymezovat dělnickou třídu výlučně na základě ekonomického postavení.

Nemají-li se sociologická šetření stát souhrnem empiricky popisných dat, nemají-li se studie o sociálně třídní struktuře socialistické společnosti stát nepotřebným scholastickým teoretizováním, pak *kategorie dělnická třída socialismu musí být dnes charakterizována v mnoha a všestranných souvislostech*, a ne ve smyslu postupu naší statistiky — jako lidé „ekonomicky aktivní, kteří pracují jako dělníci“.

Právě v této oblasti jsou dnes slabiny naší filozoficko-sociologické produkce asi nejvýraznější. Jen na základě hlubšího teoreticko-metodologického uchopení a rozpracování celé této problematiky a v závislosti na změnách sociální struktury socialistické společnosti, na stavu její homogenizace, mohou naše empirická sociologická šetření s pomocí jak apriorního, tak i aposteriorního členění získaných poznatků nalézt a ukázat nově se tvořící typická, relativně stálá uskupení vlastností sociálních jevů. Vznikají například ve spojení s ideově politickou orientací, s určitým charakterem sociálně profesní činnosti, s rozdíly ve vzdělání, v životním způsobu, v hodnotové orientaci nebo s rozdílnými názory a postoji lidí apod.

Zdá se, že i dnes, v historicky odlišné situaci, je svým způsobem aktuální poučení z polemiky, kterou vedl V. I. Lenin se subjektivisty typu Michajlovského. Odmítl akceptovat některé pojmy a nereálné utopie s tím, že postup subjektivistů musí být nahrazen věcným zkoumáním života sociálních skupin. Svým protivníkům připomněl, že sama skutečnost nemilosrdně rozbije iluze těch, kteří „... místo rozporu skutečnosti uvažovali, co může být“ [Lenin 1951, 1 : 432].

V každé společnosti vzniká velké množství typů osobností. Odrážejí rozmanitou mozaiku sociálně ekonomických, demografických, etnických a jiných podmínek života lidí. Výrazná je tato skutečnost zejména v sociálně politických podmínkách života socialistické společnosti.

Odpovíme si však nejprve na otázku, co je smyslem typizace osobností, proč se pokoušíme nalézt a ukázat výraznější sociální typy. Jestliže chceme stanovit společné, korelující vlastnosti osobností, její podstatné rysy, které v souhrnu tvoří sociální typ, pak to děláme zejména proto, abychom

— věděli, co spojuje osobnost se skupinou, co rozhoduje o stabilitě nebo nestabilitě této skupiny,

— znali, jaké jsou v této chvíli skutečné a v perspektivě i možné rozdíly a diference ve vyjádření vztahu osobností k cílům skupiny,

— uměli ukázat, naznačit místa, situace, otázky a problémy, v nichž se soustřeďují potenciální konflikty a kolize, jež mohou vznikat z rozpornosti mezi stavem skupiny a postulovanými cíli, nebo mezi stavem skupiny a metodami či prostředky, jimiž chceme těchto cílů dosáhnout,

— našli optimální cesty, jež vedou k zefektivnění procesů neustálého obnovování integrace skupiny.

G. L. Smirnov, když se zamýšlí nad kritérii, kterými lze hodnotit osobnost, uvádí „... úroveň její ideovosti, práce, znalosti, mravní kvality bez ohledu na její materiální postavení, původ, příslušnost k národnosti. Po této stránce je tedy vědomí a chování osobností socialistického typu charakterizováno tako-

vými vlastnostmi, jako je kolektivismus, bratrství, internacionalismus“ [Smirnov 1976 : 212].

Uvedená kritéria vlastnosti a vztahu osobnosti ke společnosti, k vlastní činnosti a k jiným lidem jsou určitou možnou, přijatelnou obecnou charakteristikou sociálního typu. Vyžadují však další konkretizaci, a to především ve vztahu k mnohotvárnostem našich sociálních aktivit, k práci člověka a jejímu cílovému zaměření.

Vztah k práci jako k první životní potřebě, která přestává být nejen zdrojem obživy, ale v níž člověk nachází „totalitu svého životního projevu“ (K. Marx) je asi nejvýraznějším aspektem sociální typologizace. Celá tato problematika se dnes stává nejen náročným teoreticko-metodologickým problémem, ale především velkým praktickým a výchovným úkolem socialistické společnosti. Jeho aktuálnost si uvědomujeme zejména tehdy, když poznáváme, že náš výzkum sociálních typů není schopen dát odpověď na otázky, které klade a vyvolává každodenní praxe.

Specifičnost člověka je jeho sociálnost. Tato specifičnost se musí reprodukovat v mnohotvárnostech sociálních aktivit, z nichž dominující jsou aktivity spojené se vztahem k společensky prospěšné práci. Stávají se nejdůležitějšími kritérii, kterými bychom měli hodnotit člověka socialistické společnosti.

To samozřejmě neznamená, že chceme, nebo že by bylo správné přehlížet a neanalyzovat takové sociální typy naší doby, jež jsou nositeli „konzumního způsobu života“, konzumní psychologie a morálky. Základem a cílem sociální aktivity tohoto typu lidí je „uspokojování“. V něm se rovněž realizuje — řečeno slovy K. Marxe — „...určitá totalita životního projevu“. Ta potlačuje nebo vymyčuje sociální aktivity, na nichž je založen systém hodnot socialistické společnosti a „...posvěcuje tendenci, kdy je osobnost člověka plně a beze zbytku soustředěna na realizaci spotřebního vztahu ke světu, kdy cílem každé aktivity se stává zisk, užitek, výhoda“ [Ševčík 1982 : 50].

Tento typ lidí projevuje své ambice nezřídká v takové míře, kterou nelze podceňovat. Jejich — říkejme tomu třeba — „konzumní deformace socialistického životního ideálu“ dnes silně ovlivňuje i ty nejcitlivější oblasti lidských vztahů. Týká se nejen hmotných statků, ale zasahuje i do mikrosfér našeho života. Má nemalé ideologické důsledky. Místo humanizačního seberozvoje osobnosti nastupuje odosobnění, podřízení mechanismu věcí a orientace na mikrosvět vlastního spotřebního systému.

I tento typ je projevem určitých objektivně existujících skutečností, historicky vzniklých a historicky podmíněných vlivů, příčin, vztahů k živé a neživé přírodě. Nemá-li být náš zápas s tímto typem „konzumní deformace“ platonickým a nic neřešícím výkřikem, musíme relativně velmi přesně znát a seriózně analyzovat příčiny, kterými byl a je vyvoláván v život.

Bez odhalení příčin, mechanismů vzniku a existence těchto negativních jevů v chování a jednání a ve vědomí části pracujících nelze efektivně a vědecky zdůvodněně vypracovat a realizovat takovou sociální politiku, která vede k likvidaci parazitních defektů.

Od marxisticko-leninské sociologie se právem očekává, že svá empirická zkoumání života sociálních skupin dovede k hlubšímu teoretickému posouzení nově vznikajících pozitivních i negativních sociálních skutečností.

Podají se nám vypracovat přesvědčivé teoretické typologie umožňující hlouběji posoudit a uspořádat různé komplexy sociologických poznatků? Dokážeme vypracovat takovou sociální typologii, která vychází ze současných rozdílů mezi třídami a sociálními skupinami, mezi různými druhy práce a profesí, mezi věkovými a vzdělanostními kategoriemi, územními lokalitami atd.? Dokážeme odhalit jejich vnitřní uspořádání a ukázat zákonitosti, kte-

ré jsou podstatou fungování a rozvoje zkoumaných sociálních objektů a vznikají v důsledku podmínek, jež jejich historickému rozvoji poskytuje socialistická společnost?

Právě proto, že odmítáme konstruování a deduktivní „vymýšlení“ méně obecného z nejobecnějšího, že chceme jít neprošlapanou cestou věcného zkoumání skutečných rozporů socialismu, jsme přesvědčeni, že sociologická analýza dá na tyto otázky odpovědi vycházející ze zcela konkrétního, reálného, empiricky prokazatelného poznání kauzálních závislostí.

Vždyť právě v souvislosti s možnostmi sociologického poznání je vedením strany připomínáno, že „... Je třeba důsledněji a odvážněji rozvíjet tvůrčí diskuse o nových sociálních jevech a procesech, hledat způsob jak postihnout tu skutečnost, kterou je socialismus definován jako nová společnost, rozvíjející se na svých vlastních základech“ [Snítíl 1982, 2 : 247].

Empirická sociologická šetření přesvědčivě ukazují, že „na vlastních základech rozvíjejícího se socialismu“ vznikají nejen apriorně, ale i aposteriorně utvářené skupiny „jdoucí přes hranice“ předem vytvářených kritérií. Například zjišťujeme, že v procesu sociální integrace socialistické společnosti některé typické společné názory, charakterizující stav společenského vědomí, ve své homogenitě překračují hranice tříd, socioprofesionálních, národnostních, vzdělanostních, věkových a jiných apriorně vytvářených skupin. Vzniká tedy jakási „aposteriorní struktura“, která je aktuálním materiálem zejména při analýze stavu společenského vědomí.

Tak dnes marxisticko-leninská sociologie v empirické verifikaci postupně odkrývá novou typologii. Vzniká na základě jak apriorně daných, tak aposteriorně poznávaných sociálních znaků.

Empirické sociologické poznání umožňuje nacházet a sledovat sociální typy lidí, kteří svou osobnostní orientaci projevují zejména v interindividuálním styku v procesech sociální komunikace. Toto reálné, přesné, konkrétní poznání je základním předpokladem, aby — řečeno terminologií V. I. Lenina — se život neocítl mimo nás a my mimo život [Lenin 1951, 1 : 425].

Na základě tohoto poznání se pokoušíme o realizaci náročného úkolu, jakým je utváření nových typů socialistické osobnosti. A protože v „osobnosti“ jsou fixovány sociální příznaky a obecné rodové znaky vlastní určitému typu lidí, používáme pojem „člověk“ a „osobnost“ jako určitá synonyma. Oba pojmy jsou z hlediska svého rozsahu shodné. Tedy kolik je na zemi dospělých, normálních lidí, tolik je osobností [Smirnov 1976 : 52—53].

Osobnost se v totalitě svého životního projevu stává nositelem realizované integrace všech sociálně významných vztahů, rysů, způsobů života a činností, jež jsou podstatou historicky dané společnosti. To, co člověk v sobě nese, „co je v něm realizováno“, získává v procesu, který je komplexem náročného a složitého, dlouhodobého, cílevědomého a dnes stranou řízeného výchovného působení.

V marxisticko-leninské sociologii chápeme procesy výchovy v mnohem širším významu než například v pedagogice a v různých formách politicko-odborného vzdělávání. Výchovou označujeme „... nejen cílevědomé působení společnosti na osobnost, ale i veškerý proces rozvoje osobnosti, ovlivněný výchovně vzdělávací činností sociálních institucí (rodiny, školy, společenských organizací, hromadných sdělovacích prostředků) a sociálním prostředím. V každém z uvedených případů může být výchova interpretována jako *poznání*, tj. koneckonců jako odraz objektivní reality [Charčev—Aleksejevová 1981 : 111].

V tomto širokém významu můžeme v sociologii interpretovat výchovu jako proces utváření určitého typu osobnosti. Cílem je dosáhnout sociálně politického a estetického ideálu dané společnosti. Bývá charakterizován zejména ve

vztahu k mladé, nastupující generaci a postulován v základních stranických dokumentech.

Zvláště sociální období, pro něž jsou charakteristické ostré třídní zápasy a prudká dynamika sociálního pohybu, vedla k vytvoření sociálních typů, jež se staly symbolem revolučního pathosu, hrdinství a obětavosti, modelem určitých idejí a životních zážitků a prožitků. Získávaly člověka pro ideje, naplňovaly ho myšlenkami a city, jež velí udělat v zájmu pravdy života to, co navzdory všemu je v danou chvíli třeba. V tomto sociálním typu se realizovala potřeba nového subjektu revolučních přeměn, který odpovídá historickému poslání dělnické třídy.

Poprvé v dějinách lidstva tu vzniká osobnost, která hlubokou oddanost zájmům dělnické třídy a pracujícím spojuje s vědeckými a realistickými představami v cílech a revolučních přeměnách společnosti ne na nacionálním, ale internacionálním základě. Poprvé v dějinách tu je lidový vůdce, osobnost, která nechápe revoluční boj mimo působení samotných pracujících mas a uvědomuje si, že úspěch či neúspěch hnutí nakonec závisí na stavu vědomí lidových mas. V rysech a vlastnostech tohoto nového typu revolucionáře se naplňovala obrovská autorita strany. {3}

Jde o takový smyslově konkrétní umělecký obraz sociálních typů, výrazných individualit určité doby, jenž v sobě ztělesňuje z hlediska potřeb společnosti nejvýznamnější sociální vlastnosti a dispozice. Představuje neopakovatelné a v barvách uměleckého vyobrazení vzrušující spojení těchto sociálních vlastností a osobních kvalit. Jedinečně historická situace a její souvislosti dávají vzniknout sociálním typům, jejichž odpovědnost k revolučním zápasům doby je taková, že se dovedou zříci i svého osobního štěstí.

Sociální složka je tu vždy tím určujícím v životní orientaci osobnosti. Její osudy jsou neodlučitelnou součástí složitých a dramatických zápasů doby. V nich se velmi konkrétně, až hmatatelně, s nadšením, které rozpaluje srdce, i s bolestí, s níž se umírá, naplňují objektivní souvislosti individuálního a sociálního. Rozhodující dimenzí je uvědomělá společenskost projevující se v revoluční aktivitě, ve které člověk přerůstá sám sebe. Nejednou je spojena s obětováním sebe sama.

Není cílem této práce provádět rozbor umělecké typizace, která vlastními, specifickými metodami odhaluje obecné prostřednictvím individuálního. Vnitřní svět „sociálního typu“, jakým je například Pavel Korčagin nebo generál Sincov, je odhalen tak hluboce a pravdivě, že vstupuje do našeho vědomí, systému hodnot a vidění světa právě silou svého sociálního obsahu.

Bylo by samozřejmě možné uvádět literární a dramatická zobrazení mnoha dalších osobností, jež se staly sociálně politickým typem, eticko-estetickým ideálem své doby. Byly nepostradatelnou složkou formování poválečné generace, jež vstupovala do politických zápasů po slavném květnu 1945 a únoru 1948. Staly se významnou součástí procesu interiorizace hodnot, kdy vnější vlivy pronikaly do volných sfér osobnosti, do struktury a dynamiky jejího vnitřního života a stávaly se silou dalšího aktivního vývoje.

Proces interiorizace hodnot a problematika individuálního a sociálního se dnes transformuje do nových, zcela konkrétních a praktických otázek života zejména nastupujících generací.

Každá generace vstupuje do života po vlastních cestách. V protikladných momentech a tendencích kriticky přehodnocuje to, „co dědí“, část dědictví si

---

(3) Podnětnou studií k těmto otázkám je zejména stať A. Hodka *K problematice utváření revolucionáře — komunisty* [Hodek 1980: 320–343].

přivlastňuje a zaváděním nového hledá skutečné, platné hodnoty. Tak dochází k návaznosti generací, která je nutnou vazbou mezi předcházejícími a příchodnými generačními proudy. Za touto návazností pokolení stojí historické události, výrobní způsoby, atmosféra doby, výsledky materiální a duchovní činnosti lidí, situace, která se utváří ve sféře ideologického boje, a dnes zejména vztah k politice strany jako určitý základ realizace životních a hodnotových orientací člověka socialistické společnosti. *Výchova ve svém širším, sociologickém významu je nástrojem procesů generační kontinuity a diskontinuity, přetržitosti v nepřetržitém, řetězu negací, jež nemají počátku ani konce. Právě zde platí, že v životě není nikdy nic pouze černé nebo bílé. To jenom zjednodušující schematické přístupy, vydávající přání za skutečnost, zapomínají, že v procesech nástupu nových generací řešíme problémy, které v sociálním světě lidí zrály celá staletí.* Jsou spojeny s životními zápasy našich dědů a otců a stávají se součástí života našich synů a vnuků. Provází je romantismus mládí a jeho nedočkavost, osobní sebeobětování, ale vedle toho i maloměšťácké sobectví, které dovede být první u výdejny výhod a atraktivně předvádět, co nemá a čím není.

Historické srovnávací analýzy založené na sociologických empirických výzkumech však jen znovu potvrzují, že představu o sociální diferenciaci vycházející z vlastnictví a nevlastnictví výrobních prostředků a dávající možnost obohacení a vlády nad druhými lidmi naše mládež odmítá zcela jednoznačně.

Ani tato generace, podobně jako tomu bylo vždycky v minulosti, nemůže být nikdy věrnou kopií svých otců. Možná, že obtížněji hledá jak žít, jinak reaguje na úspěchy, radosti a zklamání svého života, ale principy a hodnoty socialismu se staly její základní orientací.

Nikdy bychom však neměli zapomínat, že životní pozice mladého člověka není jen výsledkem osvojení si určitých vědeckých koncepcí a představ. Je současně výsledkem osobních poznatků a vlastního hledání, vlastní práce a životních zkušeností získaných v konkrétních podmínkách daného, především bezprostředního sociálního prostředí.

V. I. Lenin v této souvislosti používá termín „protrpět“, to znamená osobně zvolit, dát svým emocionálním prožitkům potřebné racionální zázemí, přeměnit představy a ideály o smyslu života do takové hodnotové orientace, v níž domínuje aktivní životní postoj.

Naše sociologické analýzy se zatím příliš neorientují na odhalení objektivních a subjektivních příčin, živelného a cílevědomého působení životních podmínek a zejména bezprostředně působícího sociálního prostředí, jež byly a jsou určující pro formování sociálních typů své doby.

Struktura životních podmínek a sociálních prostředí člověka je ve své makro- a mikrorovině mnohvrstevná a bývá i velice rozporná. Například mladý člověk se pohybuje v relativně samostatných sociálních systémech, jakými jsou škola, závod, mládežnická organizace, spontánní neformální společenství klubu, rodina apod. Každý z těchto systémů vztahů dává formující se osobnosti zpravidla neobvykle velkou autonomii. Právě tady zejména mladý člověk prostřednictvím vlastních zkušeností hledá, nachází nebo nenachází, potvrzuje nebo nepotvrzuje základní pravdy našeho života.

Z hlediska optimálních představ a cílů socialistické společnosti mají makro- i mikroroviny sociálního prostředí své někdy jednoznačně pozitivní, někdy naopak zcela destruktivní vlivy. Spojují nejobecnější, „globální“ působení i kontakty bezprostřední, někdy náhodné, jindy záměrně organizované sociální komunikace.

Budeme-li vycházet jen z působení celospolečenských „makrostruktur“, pak

nikdy nevysvětlíme ani nepochopíme individuální, například duchovní svět osobnosti. Právě mikroprostředí, tedy prostředí nejbližších, neformálních sociálních vazeb člověka, má někdy určující význam pro utváření osobnostních struktur, pro spojení obecného, zvláštního a jedinečného. Je situací a podmínkou pro utváření individuální neopakovatelnosti a „pozitivní“ či „negativní svéráznosti“ osobnosti.

Struktura životních podmínek a sociálních prostředí člověka je součástí kolektivního přízpůsobování a přetváření přírody člověkem. Je prostorem sociální komunikace, která významně ovlivňuje procesy konstituující společnost. Je výsledkem konkrétně historické praxe a společenské aktivity lidí, kteří strukturu svých životních podmínek neustále modifikují, svou subjektivní aktivitou objektivizují a přetvářejí k obrazu svému.

Struktura společnosti odráží objektivní, především ekonomické podmínky života lidí a měla by zajistit co možná nejlepší podmínky jejich existence, rozvoje lidské osobnosti, realizace a seberealizace člověka, který není izolovaným jedincem, Robinsonem, ale organickou částí a základním, určujícím a aktivně tvůrčím elementem společenského celku.

Měřítkem pokrokovosti společenské struktury je koneckonců to, jaký utváří sociální prostor a nakolik umožňuje plné osvobození člověka ve smyslu naplnění jeho konkrétních individuálních zájmů a úsilí. Nerealizujeme tento cíl s úmyslem dosáhnout plného osvobození jedněch na úkor druhých, ale ve smyslu požadavku Komunistického manifestu, v němž se říká, že svobodný rozvoj každého je podmínkou rozvoje všech.

Pro proces sociální homogenizace se stávají významné dvě determinanty: míra shody či neshody, která existuje ve vztazích mezi požadavky společnosti na osobnost na straně jedné, a míra shody či neshody, která existuje ve vztazích osobnosti k požadavkům společnosti na straně druhé. Obě jsou postižitelné sociologickým poznáním.(4)

I tady platí, že naivně sentimentální představy a utopie o bezrozpornosti společenských struktur, stejně jako provokující distance „revoltujících hippies“ spojená s chválou primitivismu, jsou iracionální nostalgii, zavádějící zejména mládež do proudů abstraktivního, bezvýznamného protestu, neškodného povyku, šířící hlučnou, „kypící“ pasivitu. Jsou jen novou formou starého maloměřtáckého radikalismu.

Žádný systém, tedy ani systém struktury životních podmínek a sociálních prostředí člověka, není možné zbavit jeho vnitřních rozporů, na nichž je založen vývoj a dynamika pohybu systému. Jde jen o to poznat a vědět, kdy a v jakém směru nastává posun těchto rozporů například v důsledku změn ekonomických poměrů, respektive výrobního způsobu, a jaká přátelská či nepřátelská utkání musí svést síly, které jsou nositeli sociálního pokroku.

Klasikové marxismu-leninismu připomínali, že „absolutně dokonalá“, „bezrozporná“ struktura sociálního prostředí může existovat jen ve fantazii. I dnes platí, že „všechny po sobě následující dějinné pořádky jsou jen pomíjivé stupně v nekonečném sledu lidské společnosti od nižšího k vyššímu“ [Marx—Engels 1946 : 263].

Na počátku osmdesátých let oprávněně konstatujeme, že vztah mezi osobností a socialistickým státem je výrazně určován obecnou shodou. Na reprezentativních údajích založená empirická sociologická šetření ukazují výraznou ná-

---

(4) Jako podmínku pro zjištění úrovně těchto vztahů uvádí citovaná *Příručka pro sociology* tři druhy informací: „... informace o požadavcích na osobnost, která zaujímá dané sociální postavení; o zakotvení těchto požadavků ve vědomí osobnosti, v jejích materiálních a duchovních potřebách; o reálném chování osobnosti v určitém sociálním postavení [Příručka 1980: 139].

zorovou jednotu ve všech hlavních, obecných otázkách rozvoje socialistické společnosti, jakými jsou například otázky socialistického vlastenectví a proletářského internacionalismu, otázky války a míru, vztah ke světovému kapitalismu apod.

Například čtyři pětiny celé československé populace spojují pojem socialistického vlastenectví s výrazně kladným vztahem k socialistickému společenskému zřízení, a to konkrétně

- s odváděním poctivé práce (94 % všech dotázaných),
- s úsilím o přátelství se SSSR a s dalšími socialistickými zeměmi (85 % všech dotázaných),
- s účastí na socialismu prospěšné činnosti (86 % všech dotázaných),
- v případě potřeby s účastí na obraně socialistické vlasti (95 % všech dotázaných).

Údaje potvrzují, že v procesu růstu sociální homogenity dochází k jakési akumulaci a integraci struktury společenského vědomí v názorech na základní otázky a společenské hodnoty socialismu [Mišovič 1979].

Toto velmi příznivé zjištění však nic nemění na skutečnosti, že vztah mezi individuem a konkrétní státní institucí a zejména pak mezi individuem a konkrétním zástupcem, reprezentantem této instituce může být nejen velmi diferencovaný, ale i velice rozdílný — absolutním souladem a harmonií počínaje a mnoha rozporuplnými i konfliktními situacemi konče.

Zatímco v základních, obecných otázkách života socialistické společnosti převládá výrazná homogenita, stabilita, jednota, v řadě bezprostředních vztahů, které velmi často mají i emocionálně smyslové momenty, může existovat a také existuje nemálo konfliktních a potencionálně destruktivních vztahů.

O těchto skutečnostech by bylo možno uvést nejen reprezentativní, validní, empirický údaj, například ze sféry zásobování, dopravy, řízení československé ekonomiky, zdravotnictví apod. Sociologická šetření dokazují, že *dominance konfliktních vztahů se soustřeďují zvláště do oblasti řízení a služeb, kde se realizuje nemálo sociálních procesů.*

Zkoumání „osobnostní problematiky“ nemůže být tedy izolováno od otázek sociálního prostředí s jeho zcela konkrétními determinantami, vlivy, situacemi, problémy každodenní práce a života různých skupin československé populace.

Ty se stávají významným komponentem mezilidských vztahů a častým tématem meziindividuální komunikace. Výrazně ovlivňují subjektivní zaměření člověka, jeho zájmy, postoje a celkovou orientaci individua při posuzování obecnějších otázek života naší společnosti.

A nejen to. Sociálně politické prostředí je místem, kde musí být zcela konkrétním způsobem naplňována jednota teoretických principů a praxe našeho života. Pokud tomu tak není, „padají všechna abstraktní schémata“ [Němec 1982 : 42].

Stále aktuálnějším „příkazem dne“ je proto požadavek respektovat mnohvrstevnost a rozpornost sociálně politického prostředí, které může být charakterizováno jako mikroprostředí: „... je reprezentováno komplexem faktorů bezprostředně působících na vědomí a chování člověka. Je vždy kvalitativně celistvé, neboť jeho hlavní znaky jsou koneckonců určovány makroprostředím, tj. ekonomickou a společensko-politickou strukturou společnosti. To však nikterak nevyklučuje možný nesoulad mezi mikroprostředím a makroprostředím a rovněž mezi jednotlivými složkami mikroprostředí“ [Charčev—Aleksejevová 1981 : 116].

Bezprostředně působící mikroprostředí je poměrně samostatné, což se pro-
mítá i v určitém samostatném rozvoji vědomí osobnosti. Bezprostřednost so-
ciálního prostředí individua a jeho sociální vztahy jsou výraznou determinan-
tou potřeb, zájmů a hodnotové orientace člověka a mají nemalý vliv na utvá-
ření typických znaků, rysů osobnosti určité třídy, socioprofesionální, demografic-
ké, etnické, věkové, vzdělanostní a jiné sociální skupiny. Lidé jsou tím, čím je
činí svět bezprostředního a sociálně zprostředkovaného prostředí.

*Formování sociálních rysů, znaků člověka a rozvoj jeho osobnosti je tedy
především procesem objektivních vlivů makro- a mikroprostředí, neboť, . . . tento
proces neprobíhá bez účasti individuí, ale pouze prostřednictvím jejich vlastní
praktické činnosti, prostřednictvím jejich práce a společenské činnosti,
v nichž sama tato individua vystupují v úloze subjektů společensko-historic-
kého procesu. Člověk je tedy tvůrcem i produktem společenského vývoje, sub-
jektem i objektem historického procesu“ [Bujevová 1981 : 25].*

Pokusme se na tomto místě alespoň vyjmenovat *faktory a skutečnosti,*
kteřé z hlediska mikroprostředí uplatňují svůj vliv stále významněji:

1. *Výrazný vliv mikroprostředí je dán skutečností, že člověk je nadán vě-
domím. V pracovním procesu, který se stal cestou sebeuskutečňování, se člo-
věk vydělil z živočišné říše, neboť přestal usilovat o prosté zachování svého
života. Při postupném rozvinutí všech složek svého já vytváří svá sociální
společenství, své systémy vztahů.*

„Vědomí je tady hned od počátku společenským produktem a zůstává jím,
dokud vůbec existují lidé. Vědomí je ovšem zprvu pouze vědomím o *nejbliž-
ším* smyslovém okolí a vědomím omezené souvislosti s jinými osobami a věc-
mi mimo individuum dospívající k vědomí sebe sama . . .“ [Marx—Engels
1962, 3 : 44].

Skutečnost, že vědomí člověka je nejprve uvědoměním skutečností *nejbliž-
šího* smyslového okolí, evokuje zejména působení emocionálně smyslové ob-
lasti lidského vědomí. Připomíná potřebu studia životních podmínek, které
jsou jedinci dány bezprostředností jeho sociálního života. Závisí tedy jak na
vlastnostech, zájmech, dispozicích samotného individua, tak na možnostech
volby. Tato možnost může být ve vztahu k cílům naší socialistické společnos-
ti adekvátní i neadekvátní. A protože je individuální „ideální totalitou“ spo-
lečnosti, „subjektivním jsoucnem myšlení a pocíťované společnosti pro sebe“
[K. Marx], existují typické vlastnosti, zájmy, potřeby individua mající svá
spojení s typickými vlastnostmi těch tříd a sociálních skupin, v nichž vyrůs-
tá, v nichž se pohybuje a realizuje své potřeby a zájmy. Proto *každý jednot-
livý člověk v sobě nese znaky své třídy, své sociální skupiny a vrstvy.* Jako
určitý typ vyjadřuje něco podstatného ze svého sociálního prostředí, ze „svě-
ho“ systému společenských vztahů. Říkáme něco, protože žádný jednotlivý člo-
věk nemůže vyjádřit souhrn těchto vztahů.

2. *Výrazný vliv mikroprostředí dnes narůstá jako určitá reakce na stále se
zvětšující zprostředkovanost společenských vztahů.* Například I. S. Kon oprávně-
ně připomíná, že vlivy vědeckotechnické revoluce a její sociální důsledky
mimořádně aktualizují a zosťřují zájem o tuto problematiku. Na jedné straně
se dovršuje řada procesů, které bývají formulovány jako masovost, deindivi-
dualizace člověka, standardizace a nivelizace pracovních a životních podmínek
apod., na druhé straně se nebyvale rozšiřuje kruh meziosobních styků dáva-
jící lidem možnosti pro široké kontakty, které zajišťují nebyvalé informační
nasyacení [Kon 1980 : 25].

Věc je však ještě složitější. Procesy specializace pracovní činnosti, její rozdě-

lení na množství dílčích úkolů a funkcí nezřídka znemožňují vidět to, co je člověku osobní, vlastní, zastírají reflexe člověka v něm samém. Dochází tedy i k nutným neshodám mezi přirozenými vlastnostmi, dispozicemi člověka a důsledky, které jsou spojeny s dělbou práce. Konfliktní situace nastávají zejména tam, kde není akceptována potřeba vlastního „zapojení se“ do širšího sociálního celku a kde není žádoucí míra morální odpovědnosti vůči sobě i celému okolnímu světu.

Hypoteticky je možno předpokládat, že procesy vědeckotechnické revoluce ještě více urychlí působení těchto „cizích“; standardizovaných a nezřídka i nivelizovaných životních podmínek, v nichž dominuje zprostředkovanost společenských vztahů, informačních vlivů a převládající městský způsob života.

Rostoucí zprostředkovanost sociálního prostředí je skutečností, kterou však nemůžeme charakterizovat tak, jak to činí někteří představitelé buržoazní sociologie, totiž jako „... proces deindividualizace, v němž absolutní individualita a svoboda osobnosti zaniká v důsledku kontroly a přílišné obecnosti sociálních rolí“ [Dahrendorf 1964 : 38].

Řešení otázek spojených s růstem zprostředkovanosti společenských vztahů nelze oddělit od konkrétně historických podmínek života dané společnosti. Obecně platí, že *čím více se shodují individuální a společenské zájmy, tím menší může být rozpor mezi společenskou kontrolou a individuální svobodou osobnosti. Maximum svobody nelze ani v socialismu oddělit od maxima odpovědnosti jako zdroje dalších morálních kvalit člověka.*

„Otázky vztahu sociální kontroly a svobody individua nelze řešit cestou abstraktních, nadčasových či ahistorických interpretací. Rozhodující je reálný historický proces, konkrétní historické společenské vztahy a reálné zajištění práv a svobod člověka v daných sociálně politických podmínkách.

„... svobodní lidé, jejichž sociální jistoty jsou zabezpečeny a kteří v tomto smyslu nestojí pod tlakem vnější ekonomické nutnosti, mohou vyvíjet a skutečně vyvíjejí vyšší a intenzivnější aktivitu než ti, kdož jsou hnáni vidinou bezohledného soukromého obohacování na úkor druhých... Zápas za uvědomělou, ukázněnou práci, orientovanou společenským zájmem a odměňovanou podle jejích výsledků, za vítězství nad netečností a maloměšťáckým sobectvím je jedním ze stěžejních úkolů výstavby nové společnosti“ [Richta 1981 : 19].

3. *Výrazný vliv mikroprostředí se realizuje v působení veřejného mínění jako jedné z forem sociální kontroly a regulování chování. Veřejné mínění má svou strukturu a dynamiku. Bývá charakterizováno relativním rozšířením, intenzitou a hloubkou, flexibilitou a stabilitou, třídností a společenskou zainteresovaností, kompetentností, homogenitou a diferencovaností. Zahrnuje jak emocionální, tak racionální a volní stránky vědomí.*

Je organickým souhrnem názorů a stanovisek lidí, jejichž základem je bezprostřední praktická zkušenost a její živelný odraz ve vědomí. Vyjadřuje zpravidla převládající hodnocení a smýšlení jednotlivých sociálních skupin a vrstev, zejména pokud jde o otázky týkající se bezprostředních zájmů. Je produktem i nositelem politické, právní a mravní kultury jednotlivých složek společnosti.

Veřejné mínění je jako život — nikdy v něm není nic ukončeno. Stále se utváří a mění, vzniká a zaniká. Je politickou realitou společenského života a jde jen o to, jaké síly, jakým směrem a také jak dovedně s touto realitou zacházejí.

Může být kolektivní, masovou oporou k prosazení revolučního pohybu společnosti, jeho hnací silou, účinným prostředkem řízení a společenské kontroly, nástrojem „neformálního“ zabezpečení socialistické zákonnosti, mravních

norem atd. Může však být i brzdou, která zpomaluje každý společenský pohyb vpřed, retardačním faktorem, který nejen brání, ale někdy i zcela znemožňuje prosazení zdůvodněných opatření a zásahů.

Proto je třeba nejen obecně analyzovat procesy společenského vývoje, ale také znát, jak pracující chápou a uskutečňují politiku strany, které potřeby, zájmy a životní problémy hluboko vzrušují naše lidi.

I v socialismu trvají určité rozdíly v ekonomickém postavení lidí, v charakteru pracovní činnosti, existují přirozené rozdíly v zájmech, v životních orientacích, ve vzdělání a v řadě jiných „hlouběji ležících“ historicky vzniklých faktorů. Ty způsobují, že se lidé rozcházejí v názorech nejen na některé otázky minulosti, ale i současnosti a budoucnosti.

Názorovou diferenciací těch či oněch sociálních skupin a vrstev obyvatelstva můžeme přirovnat ke stále se utvářející a měnící mozaice názorů a stanovisek, z nichž je tvořen obraz stavu společenského vědomí československé populace. Ve vědomí této populace se integrují dlouholeté zkušenosti z revolučních zápasů dělnické třídy a pracujícího lidu a široká škála bezprostředních hodnocení a názorů, jež jsou výrazem kolektivních zkušeností a tvůrčí činnosti mas, jednoty a rozdílnosti jejich snah a zájmů.

Bezprostřednost smyslového poznání nejaktuálnějších současných otázek života společnosti činí z veřejného mínění živý proces neustálé změny názorů. Vyjadřuje rozmanité aspekty pravdy i rozmanité aspekty nepravdy (iluze, nereálná přání, nesprávnosti atd.).

Hlas veřejného mínění respektujeme právě pro tyto rozmanité aspekty pravdy a pro funkce, které veřejné mínění jako zájmově podložený vztah lidí ke skutečnosti plní.

Z hlediska potřeb stranicko-politické a politicko-výchovné práce strany bychom mohli veřejné mínění charakterizovat jako nejdůležitější stav vědomí. Výzkum veřejného mínění odhaluje stav tohoto reálného vědomí, které je jednotou sourodosti a nesourodosti, homogennosti a diferencovanosti.

* * *

Upozorňujeme-li na rostoucí potřebu věnovat se studiu těch gnozeologických, metodologických a metodických aspektů sociologického poznání, které by mohly přispět k formování socialistického typu osobnosti — má to své důvody. Některé signály ukazují na růst disharmonie mezi potřebami rozvoje a růstu takových pozitivních morálních kvalit osobnosti, jakými jsou například smysl pro odpovědnost, lidská důstojnost, aktivnost v boji za pravdu a věc socialismu na straně jedné a reálný stav vědomí a postoje některých socio-profesních, věkových, vzdělanostních skupin na straně druhé.

Tato disharmonie by se měla stát předmětem soustavného diferencovaného sociologického poznání směřujícího k nalezení a odstranění konkrétních příčin. V jejich analýze bývá na prvním místě uváděn *rozpor mezi makro- a mikrorovínou sociálního prostředí*. V procesu utváření osobnosti mikroprostředí někdy deformuje či falzifikuje vliv společensko-ekonomického řádu.

Druhou příčinou, na kterou upozorňují zejména sovětské sociologické studie, je skutečnost, že *člověk není schopen adekvátně odrážet podstatu všech jevů a procesů, s nimiž je v neustálém každodenním kontaktu a které na něj systematicky působí*. Budiž však po pravdě připomenuto, že nejde jen o specifiky naší doby a naší společenské situace. Tak tomu bylo i v dávné historii lidstva a zdá se, že tak tomu bude ještě dlouho v budoucnosti lidského pokolení.

Jako třetí příčina bývá uváděna *malá účinnost výchovné soustavy, která není*

na žádoucí úrovni, zejména proto, že je stále spíše extenzivně orientována na seznamování se základy vědeckého poznání a má mnoho efektních, ale výchovně neefektivních akcí. Humanitní disciplíny jsou nezřídka přednášeny odtrženě od úkolů vlastní výchovy a etické problémy jsou obcházeny nebo vůbec absentují.

Má-li marxisticko-leninská sociologie efektivně vstupovat do procesů formování osobnosti, je třeba si ujasnit nejméně dvě skupiny problémů:

1. Jaké jsou možnosti marxisticko-leninské sociologie přispět k analýze dnes tak výjimečně důležité problematiky, jako jsou otázky společenského vědomí. Některé náměty byly vysloveny zejména s požadavkem přechodu z gnozeologické do sociální roviny poznání. (5)

2. V čem jsou specifické sociologické možnosti, jakými metodologickými nástroji může sociolog sledovat základní projevy sociálního života člověka, jeho názory, zájmy, postoje, hodnotovou orientaci, vznikající ve svazku a vzájemné součinnosti s ostatními lidmi. S tím samozřejmě souvisí potřeba ukázat i hranice možností sociologické analýzy celé této problematiky.

Literatura

- Bujevová, L. P.: *Pojetí osobnosti*. In: *Socialismus a osobnost*. Praha, Svoboda 1981.
- Dahrendorf, R.: *Homo sociologicus*. Köln u. Apladen, Westdeutscher Verlag 1964.
- Hodek, A.: *K problematice utváření revolucionáře — komunisty*. Filozofický časopis 1980, č. 3.
- Charčev, A. — Aleksejevova, A.: *Společenské poznání a výchova osobnosti*. Společenské vědy v SSSR 1981, č. 3.
- Kon, I. S.: *Obraz't za AZ-a i celostnotta na ličnostta*. In: *Izjavata*, Sofia 1980.
- Kornejev, M. A.: *Někotoryje voprosy social'noj tipologii ličnosti v trudach V. I. Lenina*. In: *V. I. Lenin i problemy filozofskich nauk i naučnogo kommunizma*. Leningrad, Izd. Leningradskogo universitěta 1970.
- Lebeděv, V. K.: *Social'nyj tip ličnosti*. Kazaň, Izd. Kazaňskogo universitěta 1977.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1, Praha, Svoboda 1951; sv. 2, Praha, Svoboda 1952; sv. 13, Praha, Svoboda 1956, sv. 25, Praha, Svoboda 1956; sv. 27, Praha, Svoboda 1954; sv. 29, Praha Svoboda 1955; sv. 38, Praha, Svoboda 1960.
- Malý sociologický slovník*. Praha, Svoboda 1970.
- Marx, K.: *Kapitál III/2*. Praha, SNPL 1956.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 1, Praha, SNPL 1965; sv. 3, Praha, SNPL 1962.
- Marx, K. — Engels, B.: *Ludwig Feuerbach a vyústění německé klasické filozofie*. Praha, 1946, Spisy, sv. 21. Praha, Svoboda 1967.
- Mišovič, J. a kol.: *Názory na socialistické vlastenectvo. Závěrečná správa*. Praha, Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ 1979.
- Němec, B.: *Strana, jednota teorie a praxe*. Otázky míru a socialismu 1982, č. 1.
- Příručka pro sociology*. Praha, Svoboda 1980.
- Richta, R.: *Vytváření nového typu civilizace*. Otázky míru a socialismu 1981, č. 8.
- Rychtařík, K.: *K aktuálním úkolům československé sociologie*. Sociologický časopis 1980, č. 4.
- Rychtařík, K.: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.
- Smirnov, G. L.: *Sovětský člověk*. Praha, Svoboda 1976.
- Snitil, Z.: *Naše sociologie po XVI. sjezdu*. Praha, Sociologický časopis 1982, č. 3.
- Ševčík, O.: *Buržoazní spotřební společnosti a problém racionálních potřeb*. Sociologický časopis 1982, č. 1.
- Uledov, A. K.: *Struktura společenského vědomí*. Praha, Svoboda 1973.

Резюме

К. Рихтаржик: Социальный тип и многослойность его среды

Если понимать социологию как самую общую специальную науку об обществе, то личностная проблематика вступает по-существу во все плоскости всеобщности социального познания. Она требует подхода к типологии личности на основе познания реального, конкретного, общественно-исторического субъекта.

(5) K této problematice viz například A. K. Uledov [1973: 29–54]; Rychtařík [1980: 353–362].

Всю свою актуальность сохраняет, на наш взгляд, ленинский методологический подход, отвергающий умозрительные, субъективистские рассуждения о «людях вообще». Ленин требовал не оставлять вне поля зрения, а познавать конкретно-историческую реальность, изучать всю совокупность социально-политических и духовных условий и факторов, обусловленных экономическими отношениями, формирующими духовную структуру общества.

Желая установить общие, коррелирующие свойства личности, ее существенные черты, образующие в совокупности социальный тип, мы не должны забывать, что спецификой человека является его социальность. Эта специфика воспроизводится в многообразных социальных видах деятельности, среди которых доминируют виды деятельности, связанные с отношением к общественно полезному труду. Они становятся важнейшими критериями, посредством которых необходимо оценивать человека социалистического общества.

Формирование социальных черт, признаков человека и развитие его личности — это прежде всего процесс объективных влияний макро- и микросреды. Этот процесс реализуется в собственной, практической деятельности индивидов, посредством их трудовой и общественной деятельности.

Выразительное влияние здесь оказывает прежде всего микросреда. Известная «дисгармония» при формировании социалистического типа личности свидетельствует о необходимости социологического анализа противоречий между микро- и макроуровнем социальной среды, между способностью и неспособностью человека адекватно отражать всех явлений и процессов, с которыми он находится в неустанном ежедневном контакте, и действительности воспитательной системы, отличающейся множеством эффективных, но в воспитательном отношении неэффективных мероприятий.

Summary

K. Rychtařík: The Social Type and Its Multidimensional Environment

The conception of sociology as the most general among social sciences opens the way for problems of personality to pervade, in substance, all the levels of generality of sociological knowledge. Thus the approach to the typology of personality must be based on the recognition of the real, concrete, socio-historical subject.

So far, Lenin's methodological approach, ruling out all speculative, subjectivistic deliberations about „people in general“ has lost nothing of its actuality. It urges us never to slight the concrete historical reality but to become familiar with it, to examine the whole complex of socio-political and spiritual conditions and factors conditioned by economic relations which form the spiritual structure of society.

If it is our intention to determine the common, correlating qualities of personality, its substantial features which, in their totality, form the social type, then it must not be overlooked that man's specificity lies in his sociality. This specificity is reproduced in multiform social activities, the dominant ones being activities associated with the relation to socially useful work. They become the most important criteria to be applied in evaluating man of the socialist society.

The formation of man's social characteristics, his features, and the development of his personality are determined by objective factors present within the macro- and micro-environment. This process is realized in the course of the actual, practical activity of individuals, through the mediation of their work and social activity. Here it is particularly the micro-environment that exerts a noticeable influence. Some „disharmonies“ in the formation of the socialist personality type indicate the necessity of a sociological analysis of contradictions arising between the macro- and micro- level of the social environment; of man's capability or incapability adequately to reflect the substance of all phenomena and processes with which he is in continuous everyday contact and of the effectiveness of the educational system.